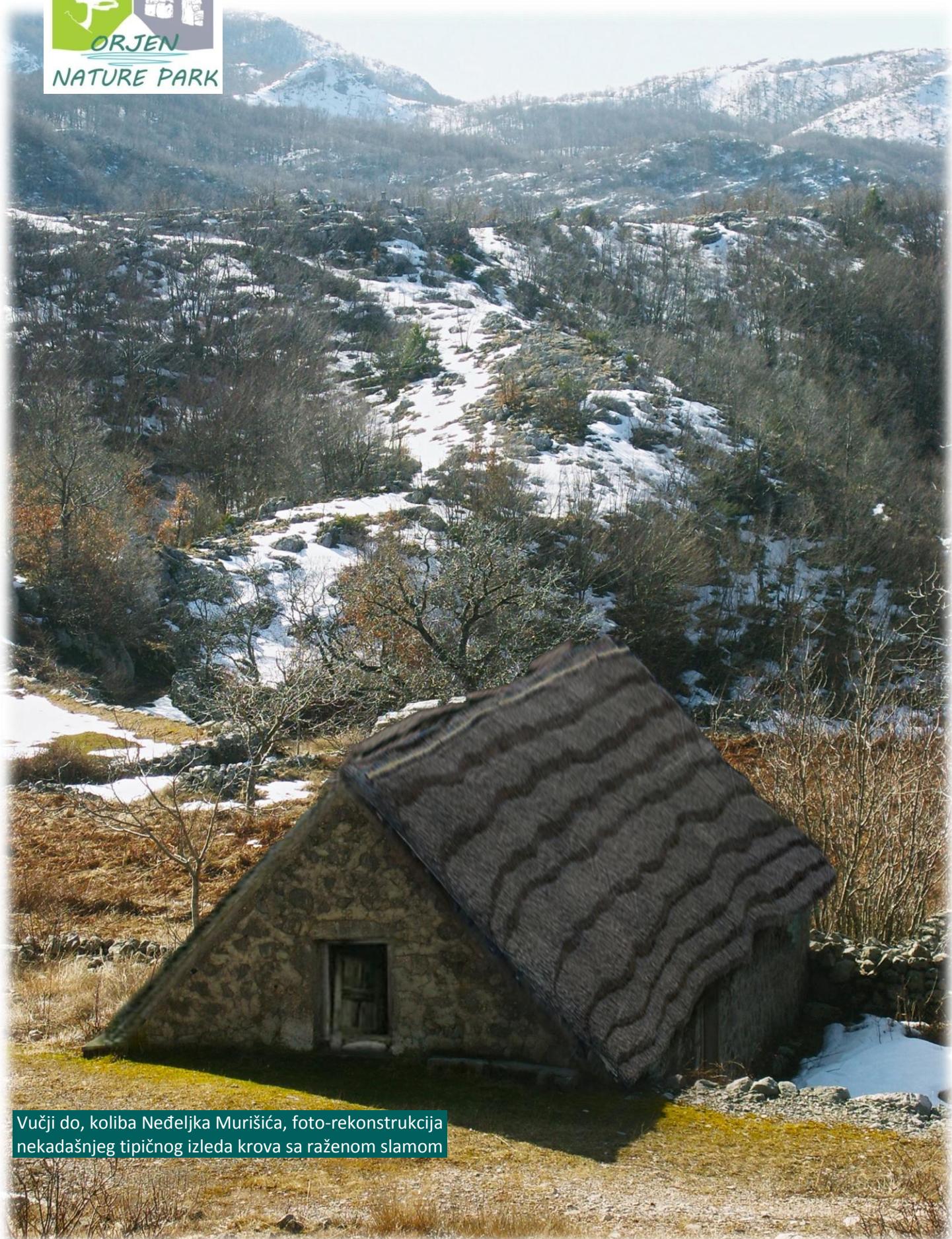

KRUŠEVČKI LJETNI STANOV

VUČJI DO

Vučji do, koliba Neđeljka Murišića, foto-rekonstrukcija
nekadašnjeg tipičnog izleda krova sa raženom slamom

LOKACIJA

u masivu Orjena, zapadno od centralnog grebena koji se sa sjevera, od Orjenskog sela, spušta preko Borove glave, Jelovice i Domitera ka Vučji do se nalazi Subri i Odijevu na jugu masiva. Pripada ataru sela Kruševice i udaljen je oko jednog sata hoda. Dok su Kruševice smještene na 650 metara nad morem, dotle je Vučji do na oko 1100 m, u podnožju krševite Subre.

Vučji do i JZ strana Subre (1679 m)

DOSTUPNOST, TRENUTNO STANJE

Vučji do se nalazi u širem okruženju Vrbanja, udaljen oko 3 km od asfaltnog puta Kruševice-Vrbanj. Povezan je sa Vrbanjom makadamskim i u manjoj mjeri, betoniranim putem, pogodnim prvenstveno za terenska vozila.

Makadamski put neposredno pred Vučjim dolom

Put je probijen najvećim dijelom po trasi nekadašnjih pješačkih i konjskih puteva, tako da na nekoliko

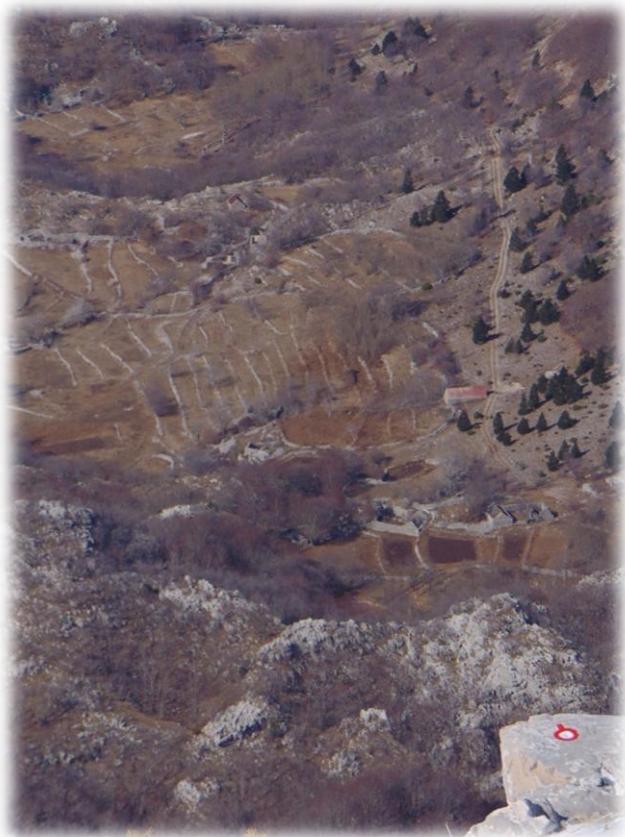
mjesta ima (nepotrebno) velike nagibe, što znatno otežava saobraćaj.

EKOLOŠKI USLOVI

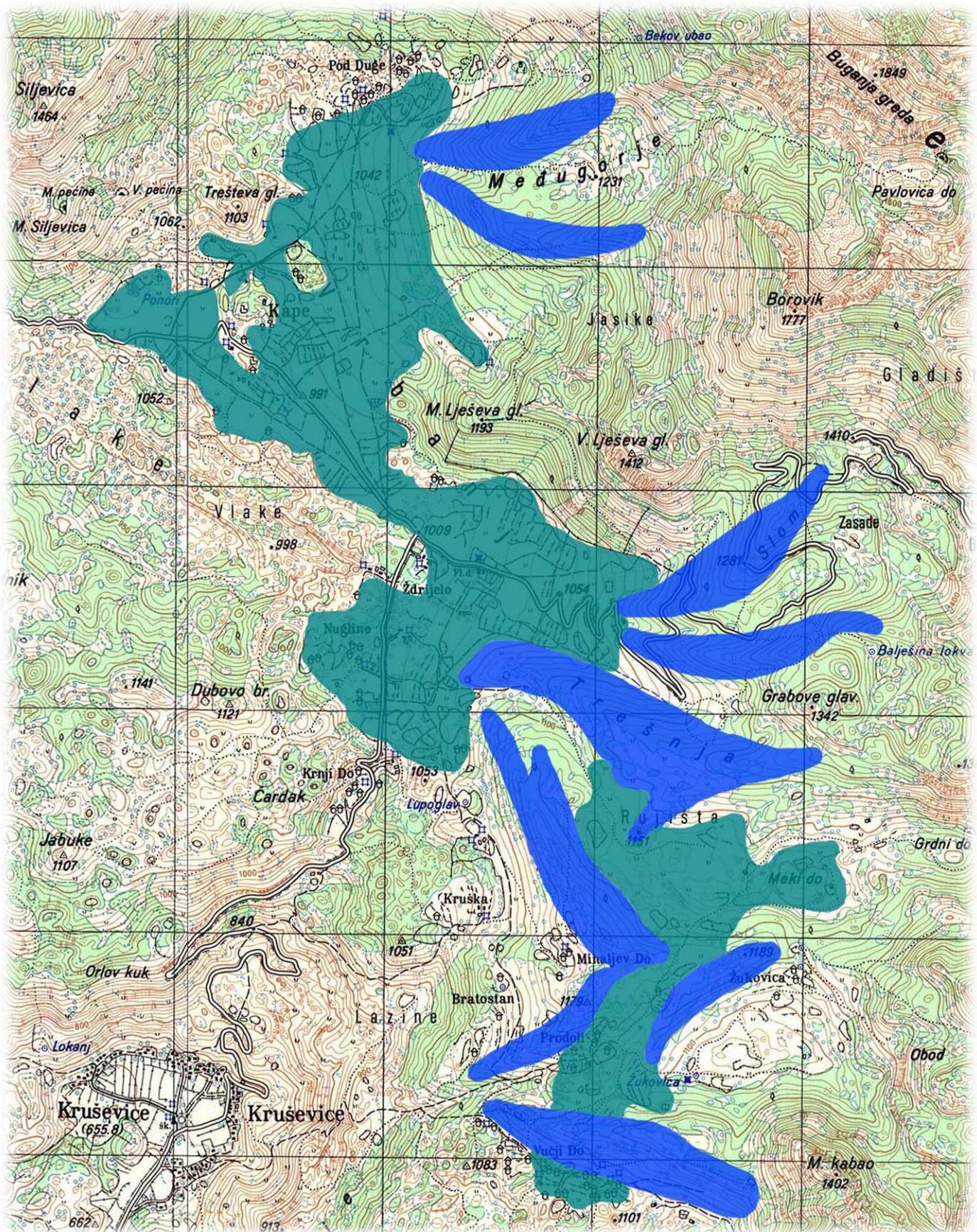
Vrbanjski kraj je, za razliku od kamenskog i ubaljskog dijela planine, dosta ravan, sa boljim uslovima za poljoprivredu i stočarstvo. Plato je zaravnjen tokom posljednjeg ledenog doba kompozitnim morenskim materijalom, koji je u najvećoj mjeri pokrio nekadašnji izrazito kraški reljef, pa je tako dobijen relativno plodan sloj zemljišta.

Vrbanjski plato sa širom okolinom, pogled sa Subre

Vučji do i prilazni put, pogled sa Subre

Karta ledničkog materijala: plava boja - bočni glečerski nanosi - zeleno naplavine na ravnijem terenu

Nedostatak mu je što se on i dalje sastoji prvenstveno od krečnjaka (pijeska i oblutaka), dok se sloj plodne

zemlje koncentrisao površinski na dnu uvala. Već i na samoj karti se mogu vidjeti jasni tragovi kuda su se lednici spuštali, prvenstveno po karakterističnim bočnim nanosima. Od sjevera ka jugu gledajući

izdvajaju se četiri glečerska toka: Od Velikog kabla i Borovika kroz Međugorje, od Velikog kabla i Golišavca ka JI kraju Vrbanja, od Kosmaša, Borove glave i Jelovice na Rujšta, te Subre na Žukovicu. Njegov najjužniji dio zaslužan je za formiranje plodnog tla Vučjeg dola. Krupni ledenodopski materijal se zadržao na padini sjeverno od katuna, ali njegovim spiranjem popunjene su kraške udoline u podnožju i na taj način je stvorena jedna plodna oaza oivičena sa juga ljutim kršem, a sa zapada litičastim stranama Subre.

Vučji do, kompleks terasastih njiva, pogled sa Subre

Ova zaklonjenost sa sjevera i istoka Vučjem dolu daje i klimatske povoljnosti, budući da ga štiti od jačeg djelovanja bure. Značajno ograničenje i za poljoprivredu i za stočarstvo je nedostatak vode za piće. U daljoj okolini postoje kapavice, jame-sniježnice i lokve, ali je to samo dopuna pri čuvanju stoke, dok su za potrebe ljetnjih stanova morale biti građene ukopane citjerne (*bistjerne*).

Karakteristični izgled cistjerni u Vučjem dolu

Na najnižim dijelovima terena, u depresiji, noćna hladnoća je znatno izraženija nego na južnim padinama, a ovo uslijed sakupljanja hladnog zraka i njegove nemogućnosti da negdje „iscuri“, što je opšta karakteristika krečnjačkih terena bez površinskih vodenih tokova.

ISTORIJA

Na katune u planinskom zaleđu su Kruševičani nakon II sv. rata izlazili krajem juna, početkom jula i ostajali do kraja avgusta, ili početka septembra, zbog početka školske godine, jer je na planini boravila cijela porodica. Zato je postojala ozbiljna kletva *Dabogda ljetovo u selo*.

kuće Đorđa Dabovića

Lokalni naziv za katune je ljetni stanovi, ili jednostavno – kuće, dok se termin *kolibe* ranije nije koristio. Ljetni stanovi na Vučjem dolu u sadašnjem izgledu potiče iz razdoblja između sredine 19. i početka 20. vijeka. Za vrijeme turske uprave velika prepreka formiraju katuna bili su crnogorski komiti. Nije bilo kuće u Kruševicama koju komiti, upadajući noću, nisu opljačkali ili zapalili. Dolaskom Austrije ova opasnost prestaje, tako da su Kruševičani tek tada počeli da grade kuće u planini. Opasnost jetakođe predstavljala raširena krvna osveta sa susjednim Krivošjanima, tokom koje je i sa jedne i sa druge strane bilo puno ubijenih, sve do pomirenja koje je izvedeno na Kamenom negdje između 1915-17. Kruševičani su tada Stanovčićima s Kamenog kupili vola za ispeći za susret i mirenje sa Krivošjanima. U narodu je ostala priča da je tokom tog sukoba na Kruševicama je palo 100, a na Krivošijama 101. glava.

ZEMLJORADNJA

U Vučjem dolu je najbolja zemlja bila u dоловима, jer drži vlagu, a i zbog sliva hranjivih materija od stajskog đubriva sa okolnih terena. Manje kvalitetan urod dobijao se na terasastim njivama – podima, jer su ovi bili skloniji isušivanju.

Podi u Vučjem dolu, padina okrenuta jugu

Od žitarica Kruševičani su najviše uzbajali ječam, raž, ovas, zob i mertin (kukuruz). Literatura kaže da je italijanizam od frumentino – kukuruz. Od njega se dobijala mertinica – kukuruzni hleb. On je bio glavni, ali pravili su se i od ostalih žitarica, u zavisnosti šta je ko imao. Slana nije dozvoljavala da kukuruz uspje na Vrbanju, budući da je ovaj na njenu pojavu veoma osjetljiv, pa se kukuruz gajio samo u nižim krajevima. Naravno, puno se uzbajala krtola. Postojale su samo tri sorte: domaća bijela krtola (*Domaća*), *Ruska* i *Slovanska*. Svake godine su male krtole ostavljane za sjeme (što znači da krtola nije bila hibridna, jer je trajno zadržavala iste osobine). Za krtolu je bilo najbitnije da se sadi na terenu koji ima vlagu i stočnog đubra, čega nije nedostajalo.

VODA

Voda je oduvijek bila problem. Jedina veća pojila Kruševićana su bili izvori iza Vjetrenog mlina, Gornja i Donja Lastva, a u Vučjem dolu su se vremenom izgradile bistjerne. Za njihovu gradnju trebala je voda, za malter, pa je čak i to bilo problem, tako da je za gradnju korišćena voda od otopljenog snijega iz jame ispod Markovog koša. Zato je voda imala visoku cijenu. Za burilo vode (oko 27 litara)

Cistjerna Đura Ćirovića

plaćala se *košina gnoja* (košina-korpa od udikovine), što je iznosilo oko 40 kg stočnog đubriva. Vodu je na taj način prodavao Janko Zekov Vavić zahvaljujući prvoj napravljenoj bistjerni u Vučjem dolu. Nalazila se na početku Vučjeg dola. Jedna od bistjerni, podignuta 400 m od Vučjeg dola dalje ka Poljicama u ljutom kršu, zvala se *Ćirovića ubli*, a bila je svoltana slično kao bistjerna Gaja Murišića na Žukovici. Osim bistjerni, za piće je korišćena voda sa Žukovice (ubao), ali se tu teško stizalo na red uslijed velike upotrebe. Ona nije mogla da se koristi za druge svrhe (građenje), jer je za stoku i ljudi bilo preče.

Kamenica uz cistjernu i kuće Milanovića

KUĆE

Nezavisno od blizine matičnog sela, u Vučjem dolu su podignuti brojni ljetnji stanovi kako bi se maksimalno mogla iskoristiti povoljnost lokacije podesne za ljetnju i stočarsku i poljoprivrednu proizvodnju. Visinka razlika od blizu 500 metara dovoljna je za izostanak ljetne suše-redovnog pratioca mediteranske klime. Za gradnju se birala padinanepodesna za obradu, a u strani iznad obradivih površina, tako da su se ove lakše mogle nadzirati.

Kuće zidane na uzvisini

Za zidove je korišćen lokalni kamen, slagan na suvo, kao najjeftiniji, najdostupniji, ali i najtrajniji način gradnje koji svoje porijeklo vuče iz duboke prošlosti.

Ozidine kuće Dabovića, dobar primjer načina slaganja

Ovakva kamena zdanja praktično je nemoguće ugrijati, kroz njih donekle prolazi vjetar, a svakako i vlaga. Sve to pri ljetnjoj upotrebi nije bilo od značaja. Zidovi su rađeni sa dva lica, *u dvije ruke*, sa ispunom od otpadnom sitnjeg kamenja, (*škalja*), sa slaganjem na preklop, a karakteristično je da je u donjem dijelu korišćeno znatno masivnije kamenje, skoro pa stijene,

dok su u gornjim dijelovima, posebno u zabatnom trouglu, upotrebljivani manji komadi. Najmanja debljina zida je bila u osnovi 80 cm.

Gornja kuća je primjer kako veličina kamenja opada sa postignutom visinom zida

Masivno pritesano kamenje naročito je korišćeno za uglove i otvore na kolibama, te za niše (*panjege*), koje su opšteprisutne.

Panjege u kući Đorđa Dabovića

Panjega u napuštenoj kući Milanovića

Najveći posao je bio otesati *iglenice*, kako su se zvali tesane kamene grede na vratima i prozorima. Taj posao bi zahtijevao i po mjesec dana rada. Za njih se birao kamen kojeg nije gledalo sunce, iz dubine, kako ne bi bio krt i sa pukotinama. Za posao oko iglenica bi se obično plaćao majstor. Nadvratnik (*nadvratnica*) je mogao biti i od luči, što je jednostavnije, ali i manje trajno rješenje.

Osnovni alat za vađenje i obradu kamena:
maca, špica i poluga

gornjem dijelu (zabatni trouglovi) zovu se *somići*. Na somićima su mogla postojati i vrata za direktni ulazak na tavan. U tom slučaju je kuća u dijelu pod somićem bila ukopana, tako da se izvana bez penjanja stizalo do vrata.

Masivni kameni nadvratnik

Vrata i prozori su rađeni manjih dimenzija, upravo kako bi se smanjio posao oko izrade iglenica, ali i zbog poreza u doba Turaka, koji se plaćao po broju i veličini kućnih otvora. Vrata su obično bila toliko niska da bi se moralo saginjati pri ulasku. Prozori, ako postoje, su manjih dimenzija, sa obaveznim rešetkama, što je relikt davnih vremena, kada život u planini nije bio siguran. Zbog toga, u ovim objektima je uvijek bila polu-tama, a najvažniji izvor dnevnog svjetla su bila sama otvorena vrata. U vrhu bočnih zidova ostavljeni su mali otvori za odvođenje dima. Bočni zidovi u tom

Vrata za ulazak na tavan kroz somić

U ljetnim stanovima se malo boravilo, većinom za prespavati i skloniti se od lošeg vremena, a ljudi su dan provodili napolju, u svakodnevnim obavezama. Zato je u kućama sve bilo sasvim jednostavno uređeno. U zidove su ugrađivane panjege, na sredini prostora za ljude stajalo je ognjište, a pokretni inventar činio je sto, čemije (male drvene stolice bez naslona) i škrinja u kojoj bi se pod ključem držale malo vrijednije stvari. U istom nivou je bio dio za stoku, odvojen drvenom ogradiom, a iznad njega je bio tavan na kojem su ljudi spavali na sijenu.

Unutrašnjost napuštene kuće Đorđa Dabovića

Kuće su se pokrivale slamom (*pokriv od slame*). Ražena je bila najkvalitetnija. Slama je ujedno davala dobru toplotnu izolaciju. Nije se morala mijenjati i po 20 godina, ali se sljeme moralo redovno *završavati*. Slama prekopljena na vododijelnici zvala se *završ*. Ona je fiksirana *pritiscima*, dugačkim palicama koje bi pritisle vršnu slamu na oba dijela krova. Snopovi slame (*stromnice*) vezivane su udikovinom (prućem hudike) za drvenu konstrukciju. Grede su bile bukove. Na dnu drvene konstrukcije, a na vrhu zida, bliže vanjskom dijelu, postavljane su *atule*, tako da preko njih slama pređe rub zida kako se voda ne bi slivala u zid. Na vrhu je sljeme a na nju se naslanjaju *kabruči* (*kabruč*), krovne grede koje se spuštaju do atule. Preko njih, ali horizontalno postavljene, idu *živoke*, tanje cijepane letve na koje se slaže slama.

Prepostavljeni raniji izgled pokrova od ražene slame

Tek naknadno, u drugoj polovini 20-og vijeka, ovi objekti tu i tamo dobijaju i malter u fugama i

industijske pokrove, namjesto dotadašnjih od ražene slame.

Kuća Đura Ćirovića, pretpostavljeni raniji izgled sa pokrovom od ražene slame

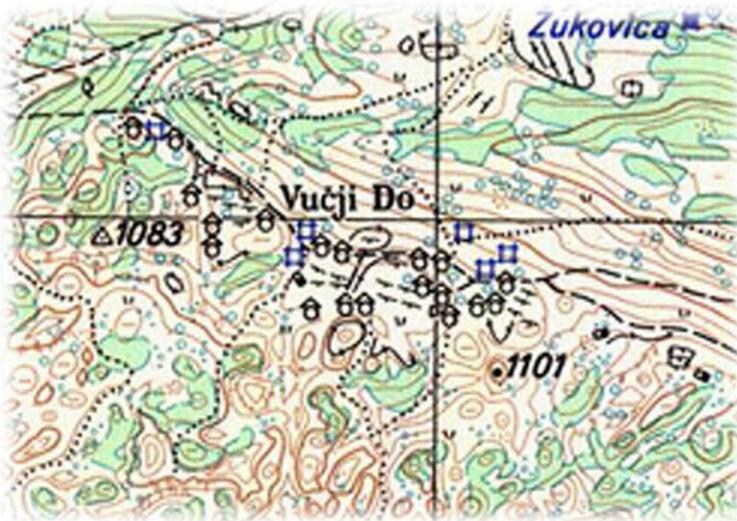

Kuća Đura Ćirovića, današnji izgled

U Vučjem dolu je bila kao izuzetak i jedan kuća pokrivena šašoljcima (šindrom), daskama od cijepanog drveta.

OBJEKTI, STATISTIKA

Osim kazivanja samih Kruševičana i stanja na terenu, važan izvor podataka je vojna karta, ažurirana početkom sedamdesetih godina 20-og vijeka, odnosno zvanični podaci sa portala Uprave za nekretnine Crne Gore.

Detalj sa stare karte JNA

Podaci sa JNA karte iz 1974. ukazuju na tadašnje postojanje:

- 19 koliba
- 3 razvaline
- 1 ozidine

Što zajedno daje 23 objekta.

Sa druge strane, podaci sa portala Uprave za nekretnine Crne Gore pokazuju nešto veći broj i to:

- 19 uknjiženih objekata na privatnom zemljištu
- 14 neupisanih ozidina na privatnom zemljištu
- 1 neupisana ozidina na državnom zemljištu

Ukupno: 34 objekta

Iz ovog zvaničnog popisa se posredno razaznaje još uvjek nizak stepen ekonomskog interesa za ovaj kraj.

DOMAĆE ŽIVOTINJE

U Vučjem dolu su se tokom boravka držala goveda, ovce, koze i po koje prase i kokoška za jaja. Ovac je bilo najviše, pa koza i goveda. Prije zabrane držanja koza, one su bile najbrojnije, ali su i kasnije prečutno tolerisane, ali u manjem broju. Od goveda držale su se buše, od ovaca pramenka, a koza-domaća bokeška koza. Koze su s proljeća kupovane na pazaru u Rasnom u trebinjskoj šumi. Tovljene su tokom ljeta, da bi na njegovom kraju prodavane u lokalnu.

Areal držanja stoke oko Vučjeg dola je bio: do Poljica, Poljana, Žukovice, Rujića i Bratostana. Za dodatnu zimsku prehranu u selu, žnjeli su se i najnepristupačniji i najmanji prostori pod travom. To

Osnova: geo-portal Uprave za nekretnine. Naznačeni su objekti koji su upisani u katastar nepokretnosti.

su radile *žetelice*, što je naziv za žene koje su radile sa srpom. Na Subri je tako svaki *mižgar* (komad pod

travom) bio požnjeven. Zato se ovce nisu smjele puštati po planini prije žetve.

Zaravnjeni kupolasti vrh Subre, u uslovima oskudice u sijenu, takođe je bio važna površina za žetvu

DIVLJE ŽIVOTINJE

Seljaci su se bavili i lovom, nekima je to čak bio važni izvor prihoda. Od divljih životinja, uz vukove, prisutni su bili medvjedi divlje svinje, jazavci zečevi, lisice, kunice.... Bila je uobičajena prodaja krvna kunice i lisice. Oko II sv. rata za krvno kunice mogao se kupiti vo. Medvjedi su bili rijetki, pojavljivali bi se možda jednom u 30 godina.

ISHRANA

Na katunu, ali i uopšte na Kruševicama, koristila se domaća hrana, osim brašna, ulja šećera, soli i alkohola. Pretežno su spremana kuvana jela od raštana, pasulja, boranije i neke druge zeleni, sa suvim ili vreškim mesom, s tim da je ono bilo na trepezi samo jednom do dva puta sedmično i to više da začini hranu. Najviše se jela pura s mlijekom. Pravio se kukuruzni, ječmov i pšenični hljeb (kukuruza, ječmenica i bijeli). Pravili su se mlađi, suvi i iz mještine.

Domaći sirevi, neizostavni dio ishrane

Danas čuvena mrkva iz ovih krajeva, ustvari se počela uzgajati 70-ih godina 20-og vijeka, kada ju je počeo otkupljivati slovenački Fruktal.

Pura s mlijekom, tradicionalno jelo širokih masa

Raštan, tipična biljna kultura ruralnog zaleđa

ČUVANJE HRANE

Kvarljivija hrana se neko vrijeme mogla držati okačena nad vodom u bistjerni, jer je tu prisutna određena svježina, a puvalice su se malo koristile zbog komita, a i samih suseljana, jer bi se ostavljena hrana daleko od kuće morala čuvati. Puvalice su prirodni frižideri – rupe u kršu iz kojih u toplom dijelu godine izlazi hladni vazduh iz dubine zemlje, tako da se tu hrana teže kvarila i zbog temperature (obično oko 5-6 stepeni C) i zbog stalnog strujanja.

BRANJE DRVA I UPOTREBA

Smatrao se za najteži fizički posao, ali i posao koji je za kratko vrijeme donosio najbolje prihode. Pripremana su i drva za dalju obradu, za poljoprivredne alatke, pa čak i primorcima za vesla. Grede su sušene iznad ognjišta jer su se tu najbolje sušile, a zatim su mogle biti nošene u grad na dalju

obradu. Od munike se nakon II sv. rata otkupljivala luč za potpalu, tako da je i to bio izvor prihoda. Za razliku od nekih drugih lokacija u bivšoj Jugoslaviji, munika na Orjenu u ovo doba nije korišćena za industrijsko smolarenje, ali se koristila njena smola na tradicionalni način, u medicinske svrhe i kao sredstvo za osvjetljenje. Od drveta munike su rađena korita za vodu a ponekad i konstrukcioni dijelovi kuće jer je ovo drvo poznato po dugotrajnosti.

Tragovi tradicionalnog smolarenja na orjenskoj munici

RAD NA STAZAMA I PUTEVIMA

Rad bez prinude i bez naknade na održavanju seoskih staza i puteva se odvijao periodično, po dogovoru, a na različite načine. Ako domaćin nije mogao u zajedničkom terminu da učestvuje, preuzimao je obavezu da to uradi u onom u kojem je mogao.

Za razliku od rada na lokalnim stazama i putevima, Austro-Ugarska je plaćala radnike, majstore i šegrete, angažovane na probijanju puta početkom 20-og vijeka od Vrbanja preko Orjenske lokve do Crkvica. Za taj posao je bilo angažovano puno radne snage iz raznih krajeva, iz BiH i Dalmacije, pa tako i Kruševica, koje su tada spadale u Hercegovinu.

Staze koje bi se intezivno koristile, naročito one sa podzidima u suvomeđi, zahtijevale su redovno održavanje

Detalj puta rađenog sa kilometarskim podzidim

Tokom radova smještaj za radnike je bio terenski, pod privremenim nadstrešnicama s pokrovom od bukovih grana, zemlje i mahovine. Put je građen 10-ak godina.

Temelji privremenih objekata na prostoru za smještaj ljudstva u blizini gradilišta puta

SVAKODNEVNO ODIJEVANJE

Radna odijela su do II sv. rata bila suknenata (sukno: materijal od sukane, upredene vune izrađen na razboju), a nakon rata ih je tu i tamo neko nosio, ali rijetko.

NARODNA NOŠNJA I PLESOVI

Za svadbe i druge značajne svečanosti oblačila se narodna nošnja, ili kako se to u Kruševicama zvalo „široko odijelo“ odnosno „široka roba“. to je bila (istočno) hercegovačko-crnogorska narodna nošnja, jednaka za Crnu Goru kao i za Trebinje, Bileću i Gacko. Od igara izvodio se crnogorski „Oro“.

NARODNI INSTRUMENTI

Karakteristični instrumenti su bile gusle, diple i svirala (mono i dvojnice). Pastiri su izreda nosili

svirala prilikom
čuvanja stoke.
rađena su od
trešnjeva drveta.
Domaća su radinost,
a ponekad su i
kupovana po
okolnim gradovima.

Diple, ilustracija

NARODNA VJEROVANJA

Postojala su vjerovanja, kao na širim balkanskim prostorima, recimo u vile, o čemu govore i toponimi u okruženju: Vilinjak (1280 m), Vilino guvno, Vilina pećina.

Uvjerenje u narodu je da se vile mogu bezbjedno posmatrati iz daljine, ali da se

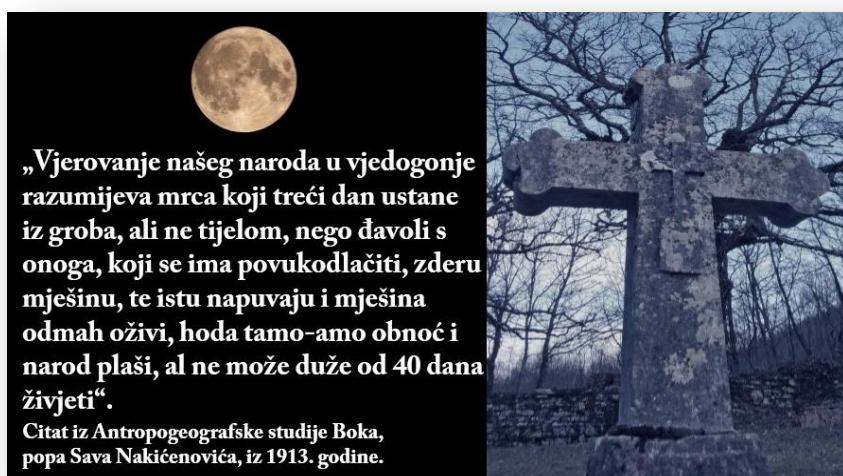
nikako ne smiju uz nemiravati kad plešu.

Postoji vjerovanje među Kruševičanima da su vile 1938. godine, za vrijeme jedne snažne oluje, polomile velika prostranstva bukove šume u Balješinom dolu iznad Vrbanja.

Umjetnički prikaz vile

Za nadprirodne pojave predodređene su bile raskrsnice, gdje su se noću znali desiti utvori-prikazanja. Zbog toga bi se takva mjesta, ako je to ikako bilo moguće, po mraku zaobilazila.

„Vjerovanje našeg naroda u vjedogonje razumijeva mrca koji treći dan ustane iz groba, ali ne tijelom, nego đavoli s onoga, koji se ima povukodlačiti, zderu mješinu, te istu napuvaju i mješina odmah oživi, hoda tamo-amo obnoć i narod plaši, al ne može duže od 40 dana živjeti“.

Citat iz Antropogeografske studije Boka, popa Sava Nakićenovića, iz 1913. godine.

SADAŠNJE STANJE

Korišćenje prostora Vučjeg dola i okoline za ljetnji uzdig stoke i poljoprivrednu, u opadanju je kao i na ostalim Orjenskim katunima još od početka druge polovine 20-og vijeka, tako da danas više nema objekata u Vučjem dolu koji bi bili u kontinuiranoj ljetnoj upotrebi, već više služe kao povremeno svratište pri takođe povremenim poslovima. Sadašnja upotreba ljetnih stanova ne opravdava ni blizu uloženi napor za njihovo svojevremeno zidanje, te je ovakvo stanje neodrživo, što se ogleda u velikom procentu potpuno urušenih objekata. Još uvijek nema ekonomski računice da se zdanja niti održavaju, niti osavremenjuju. I dalje postoje poljoprivredne površine koje se obrađuju, ali ni to nije blizu nekadašnjeg obima, već jedva malo više od simboličke ravni.

Izgled terena nakon eksploracije šume

Zadnjih godina jedina intezivna djelatnost u okolini je eksploracija šumskog bogatstva, zbog čega je teškim mašinama probijen šumski put za izvlačenje drveta po trasi nekadašnjeg pješačkog puta za susjedni mokrinjski katun Poljice.

Nakon probijanja puta

Stoljetna bukova šuma dobrim dijelom je nestala, odnosno, kako je prorijeđena, čime bi, posebno ako se nastavi, mogla biti ugrožena i ekologija i izvornost ambijenta podnožja Subre-zone stroge zaštite Parka prirode Orjen. Sa tim se ne ugrožava samo priroda, već i mogućnost održivog razvoja kroz svjetski brzorastuće specifične oblike turizma.

PERSPEKTIVE

Bez nekog novog impulsa, sva tradicionalna aktivnost, kao i sami objekti na Vučjem dolu će u bliskoj budućnosti u potpunosti propasti i biti prepušteni zaboravu. Takođe, postoji mogućnost, u slučaju slabije kontrole, stihische gradnje vikend-naselja, ako bi došlo do poboljšanja kvaliteta pristupnog puta.

Za Park prirode bi bilo veoma važno da se tradicionalna poljoprivredna i stočarska proizvodnja ne ugasi, jer su oni garant očuvanja biljnih zajednica i agrikulturnog pejzaža stvaranih prožimanjem tradicionalnih ljudskih aktivnosti i prirodnih procesa. Bez uključivanja u turističke tokove, ovaj cilj bi bilo izuzetno teško postići. Kroz Vučji do prolazi planinarsko-šetačka i biciklistička staza, što bi sa značajnim porastom posjete već moglo da uslovi ekonomsku održivost obnove nekog tradicionalnog ljetnjeg stana i njegove proizvodnje, ovog puta prilagođene potrebama posjetilaca. U zahtjevnijoj varijanti, može se raditi na rekonstrukciji dijela objekata kao smještajne jedinice za posjetioce. Budući da se radi o privatnoj imovini sa više vlasnika, teško se može očekivati realizacija kakvog značajnijeg evropskog projekta, tako da je izglednja obnova u privatnoj režiji, gdje bi Park prirode imao savjetodavnu i nadzornu ulogu. S toga je važno edukovati vlasnike šta bi bio prihvatljivi sadržaj i kako ga je moguće realizovati. Pri tome svakako treba ići na očuvanje vizuelnog identiteta spoljašnosti nekadašnjih ljetnih stanova, ali i šireg okruženja. To naravno ne isključuje mogućnost uvođenja novih materijala i naprednih ekološki prihvatljivih tehnologija, uz njihovo pažljivo i dobro osmišljeno inkorporiranje.

Herceg Novi, feb. 2020.

Željko Starčević
dipl. arheolog
svjetnik za zaštitu
i valorizaciju kulturnih dobara
Agencije za razvoj i zaštitu Orjena

